

Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról

Az alábbi dokumentum Mályusz Elemérnek egy a harmincas évek elején készített feljegyzése, melyben kifejti javaslatait a népiségtörténeti kutatások megindítására.¹

Mályusz a húszas évek végén és a harmincas évek elején több ilyen jellegű emlékiratot készített. Ennek eredményeként született a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjaiba* írt, *A népiség története* című tanulmánya is.² A dokumentum értékeléséhez szükséges megjegyezni, hogy Mályusznak a felvidéki településtörténeti kutatások megszervezésével kapcsolatos tervei a húszas évek elejére nyúlnak vissza. Hiszen már 1920-ban *A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban* címmel tervezetet nyújt be az Akadémia Lukács Krisztina alapítványára³ s hasonló tárgykörben készült doktori értekezése is.⁴ A népiségtörténeti munkálatok intézményes összefogásának szükségessége 1931-es tanulmányában merül fel s lényegében ennek alapján indulnak meg 1932-ben az *Országos Levéltárban a szlovák–magyar nyelvhatár történetét feldolgozó munkálatok*. Az alábbi dokumentum legfőbb újdonsága az 1931-es tanulmányhoz képest, hogy Mályusz egy Magyar Történeti Intézet felállítását javasolja, melynek legfőbb profilja a népiségtörténeti kutatás lenne. Javaslatának megvalósulása azt jelentette volna, hogy a népiségtörténet a magyar történeti kutatások legjelentősebb ága lett volna.

Egyebekben pedig a szóban forgó dokumentum fő gondolatai nagyrészt meg-egyeznek az 1931-es tanulmányában kifejtett elképzelésekkel. Azaz Mályusz a trianoni revízió hatékonyabb előkészítése céljából sürgeti – német mintára – a népiségtörténeti kutatások megindítását. Ennek érdekében javasolja a nyelvhatár eltolódásainak vizsgálatát, s ezt a Magyar Történeti Intézet felállítása keretében véli megvalósíthatónak. A dokumentumban Mályusz megismétli az egyéb tanulmányokban is kifejtett fő téziseit a népiségtörténeti kutatásokról, azaz: ezt mindenekelőtt a hagyományos, politikatörténetre alapozott helytörténetírás megreformálásával és fellendítésével véli elérhetőnek. A reform lényege, hogy a megyetörténeti szintézisek alapját a politikai keretek helyett a történetileg szervesen létrejött egységek (szabad királyi városok piaci körzetei, folyóvölgyek, fennsíkok, uradalmak) képeznek. Új

1 A dokumentum a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található Ms 4537/7. jelzet alatt. – A szöveget mai helyesírással és központozással adjuk közre.

2 *Mályusz Elemér: A népiség története*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931. (A Magyar Szemle Könyvei III.) 237–268.

3 Vö. *Mályusz Elemér: A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban*. Közzéteszi: Soós István. Fons. 1997. 195–202.

4 Vö. *Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása*. Bp. 1922. IX, 196 1., 2 térkép.

elem még, hogy – az okleveles forrásokra építő hagyományos történetírással szemben – Mályusz az adóösszeírások, perek, urbáriumok, dűlőnevek stb. összegyűjtése alapján kívánja rekonstruálni a népéletet. A munkálatok elősegítésére pedig az 1894–1906 között működő *Gazdaságtörténelmi Szemle* újbóli megindítását tervezi.

A Mályusz által javasolt intézmény végül is nem jött létre. Az Országos Levéltárban folyó munkálatok legfőbb eredménye a *Magyarság és nemzetiség* című sorozat lett. Ennek első kötete, Szabó István Ugocsa megyéről készített monográfiája 1937-ben látott napvilágot.⁵ Szintén 1937-ben alakult meg a *Pázmány Péter Tudományegyetem* bölcsészkarán a *Népiség- és Településtörténelmi Intézet*, mely 1938–1943 között jelentette meg Mályusz tanítványainak doktori értekezéseit, *Település- és Népiségtörténelmi értekezések* címmel.⁶ 1941-ben, a *Teleki Pál Tudományos Intézet* megszervezésének idején vetődött fel ismét az ennek keretében működő *Történettudományi Intézet* megalapításának gondolata. Ennek vezetését azonban – nem utolsósorban politikai okokból – nem Mályusz, hanem Deér József kapta meg. Itt Mályusz alapvetően hungarocentrikus törekvéseivel szemben a fiatalabb történészek összehasonlító Kelet-Európa kutatásra tettek kísérletet.⁷

Összességében a dokumentum adalék Mályusz népiségtörténelmi iskolájának kialakulásához. Ráadásul abból az időszakból, amikor Mályusz még nem kerül veszedelmes közelségbe a szélsőjobboldali politikai irányzatokhoz.⁸

Erős Vilmos

*

A világháborút befejező Párizs környéki békekötések óta a győztes és legyőzött nemzetek egyaránt feszült érdeklődéssel vetették magukat Közép-Európa nemzetiségi viszonyainak tanulmányozására. A legyőzöttek igyekeztek lemérni a fájdalmas veszteségek súlyát, hogy az elvesztett néptömböket számon tarthassák, a győztesek pedig iparkodtak feltárni azokat a szálakat, amelyek az impériumuk alá jutott területek lakosságát valamikor, az elmúlt századokban, bár esetleg csak átmenetileg, de mégis a mai uralkodó nemzetekhez fűzték. Amikor tehát az osztrák történetírás a Dél-Tirol középkori német voltát bizonyító dokumentumokat gyűjti össze, ugyanakkor a lengyelek hangsúlyozzák, hogy Posen vidéke és Kelet-Poroszország lakossága a német foglалás, illetőleg település előtt szláv eredetű volt.

A törekvés mindkét félnél ugyanaz. Győztes és legyőzött egyaránt igyekszik azokat a kulturális kapcsolatokat megőrizni vagy megteremtteni, amelyek az urat cserélt területek lakosságát az új vagy régi államokhoz hozzáfűzhetik. Mindkét fél oly erkölcsi bizonyítékokat törekszik tehát felmutatni, amelyek azt igazolják, hogy neki a területekhez nem csak a fegyver jogán volt vagy van köze. Érthető, hogy ily módon az érdeklődés nem éri be a mai állapotok tanulmányozásával, hanem a modern statisztika számoszlopai mögött igyekszik azzal is tisztába jönni, hogy a mostani lakosság nyelvi és nemzetiségi megoszlása milyen történelmi alapokon fejlődött ki. Ez az oka, hogy a békekötések óta eltelt egy évtized alatt a közérdeklődés és az

5 Vö. *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. 1.)

6 Minderről vö. *Steven Bela Vardy*: Modern Hungarian Historiography. New York, 1976. 248–249.

7 Minderről *Erős Vilmos*: A Hóman–Mályusz ügy. Aetas 1996. 2–3. sz. 220–243.

8 *Mályusz E.* népiségtörténetéről újabb értékelést ad *Erős Vilmos*: Mályusz népiségtörténete. BUKSZ 1995. 280–286.

államérdek egyaránt arra bírta a történetírást, hogy a nemzetiségi állapotok történetének megismerésében egyre mélyebbre és mélyebbre szálljon le. Ma már mindenki érzi, hogy az az argumentálás, amely csak a mai statisztikai adatokra épít, idejét múlta.

Ma már lázas iramú versengés folyik, hogy mely nemzet történetkutatása tud oly határozó történeti bizonyítékokat felsorakoztatni, amelyek azt igazolják, hogy a területhez, amelyen az ő vérei laknak, több joga van neki, mint az ellenfélnek. A bizonyítékok között azok, amelyek arról szólnak, hogy valamely területnek ki volt a földesura vagy a hűbérura, ma nem jönnek számba, ezeknek nincs értékük. Ezért nem hathatunk mi magyarok sem a ma uralkodó világnézetre olyan érveléssel, hogy valamely túlnyomólag tót vagy román lakosságú megyében magyar volt a XIX. század elején az a társadalmi réteg, amelyből a megye vezetőisége, ez az uralkodó elem kikerült. Ma más érveknek van csak hatásuk: az érdeklődés középpontjában az egész lakosság etnográfiai megoszlásának kérdése áll. Politikai érvek helyett tehát a népesedéstörténeti és nemzetiségtörténeti bizonyítékok a meggyőzőek. Történt-e az elmúlt századok folyamán az egyes területek lakosságának nemzetiségi megoszlásában változás, volt-e erőszakos foglалás, milyen okok hatása alatt ingadozott a nyelvhatár, melyik nemzetiségnek volt nagyobb szerepe a terület gazdasági és szellemi kultúrájának emelése körül, íme, ezek azok a szempontok, amelyek ma a különböző nemzetek egymással vetélkedő történetkutatását irányítják.

A közép-európai népek e versenyében szervezet és elért eredmény tekintetében a németek állnak az első helyen. Az a magas színvonal, amely a német történetírást mindenkor jellemezte, lehetővé tette, hogy mindjárt az összeomlás után ráirányuljon figyelmük e kérdésekre, a közös munka megszervezése körüli tapasztalataik segítségével pedig könnyen tudtak új kutatóintézeteket alapítani. Elsőknek látták be ugyanis, hogy az egyes ember mégoly önfeláldozó heroizmusa sem hozhat megfelelő eredményt, mert nincs idő évekig várakozni. Az idő sürget, követel, a feladat pedig sokkal nagyobb, semhogy azt egyetlen ember vállára lehetne helyezni. Ezért szervezték meg a kutatóintézeteket, amelyek az óriási kiterjedésű problémakört felosztották egymás között, hogy azután céltudatos munkával a maguk bőséges anyagi eszközei és képzett szellemi gárdája segítségével oldják meg a rájuk hárult feladatokat. Így létesült a következő öt fontosabb intézet. 1) Berlinben az Institut für Grenz- und Auslandstudien, amely 1927 óta saját házában dolgozik. 2) Stuttgartban a Deutsches Ausland-Institut, amely már 1917-ben alakult meg s amely folyóiratán, Der Auslandsdeutschen kívül több könyvsorozatot is ad ki, így W. Goetz lipcei egyetemi tanár szerkesztésében a Dokumente des Auslandsdeutschtums és a Kulturhistorische Reihét, amelyből 1927-ig 19 kötet jelent meg. 3) Lipcsében az Institut für Auslandkunde, Grenz- und Auslandsdeutschtum der Deutschen Kulturpolitischen Gesellschaft, amely hasonlóképpen folyóiratot (Deutsche Kultur in der Welt) és könyvsorozatokat (Schriften. 20. füzet, Quellen und Studien zur Kunde des Grenz und Auslandsdeutschtums) ad ki. 4) Marburgban az egyetemen az Institut für Grenz- und Auslandsdeutschtum an der Universität Marburg, amely kiadványait a jénei Fischer-cégnél jelenteti meg, végül pedig 5) 1925-ben München központtal a nagy Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschtums (Deutsche Akademie), amely hivatalos programjával a külföldi németiség és az anyaország közötti nem hivatalos viszony ápolását tűzte ki, s amelynek történeti szakosztályában a mai német történetírás legkiválóbbjai foglalnak helyet, mint Dopsch, Finke, Oncken, Brandenburg, Goetz, Meinecke, Kehr, Redlich stb.⁹

9 A német kutatóintézetekről legújabban vö. *Willi Oberkrome: Volksgeschichte: methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945.* Göttingen, 1993. A magyar nyelvű irodalomból: *Nagy Iván: Az európai kisebbségi intézetek.* Lugos, 1929.

Közvetlenül a németek után következnek a mozgékony csehek, akik nem csak alapos munkákban foglalkoznak a nyelvkérdés XVIII. századi történetével és annak politikai kapcsolataival, hanem egy emigráns orosz tudóssal, A. Petrowval, aki mint szentpétervári tanár már a háború előtt foglalkozott a magyarországi ruténság településtörténetével, elkészítettek a tót és a magyar nyelvhatár XVII–XIX. századi ingadozásainak leírását is.¹⁰ Nagy és alapos, bár nem elfogulatlan munka ez, valóban méltó arra, hogy a prágai akadémia adja ki. Jelentőségét különösen akkor látjuk, ha a kötet térképmelléleteit vizsgáljuk. Nem törődik a nyelvhatártól északra fekvő szigetekkel, annál inkább azonban a Csonka-Magyarország területébe benyúló tót nyelvterületekkel. A Dunántúlon és a Duna–Tisza közén, le Budakalászig, Aszódig és Ónodig ugyanaz a tótot jelentő piros szín dominál ezeken a térképeken, amellyel Észak-Magyarország lakosságát jelzi, úgyhogy a tapasztalatlan szemlélő azt a benyomást nyeri, hogy a mai trianoni határ igazságtalanul van megállapítva – mert Csehszlovákia természetes etnográfiai határa sokkal délebbre van! Ennek a nagy munkának más, komolyabb jelentősége is van. Az ti., hogy általa a cseh kormány szakértői a magyar megbízottakkal szemben aránytalanul kedvező helyzetbe jutnának egy esetleges tárgyaláson, hol a békerevízióval kapcsolatban határkiigazításról lehetne szó. Ez a könyv ugyanis az érvek tömegét szolgáltatná a cseh szakértőknek a magyar igények visszautasításához, sőt alapot adna új területek követelésére is. Ma, szomorú valóság, úgy áll a helyzet, hogy az úgynevezett Rothermere-vonal északi szakaszának megállapítására, helyesebben annak elutasítására a cseh népesedéstörténeti adatokkal jobban fel vannak szerelve, mint mi. Nem csak a békerevíziós határkiigazítás bármily csekély reménye, hanem az az egész Közép-Európában egyre hevesebben folyó kulturális felkészülés és a nemzetiségtörténet iránt egyre fokozódó érdeklődés, amelyről fentebb szözlöttünk, parancsoló kötelesség gyanánt írja elő a magyar történetírás számára is, hogy ebben a versenyben teljes tudományos felkészültséggel vegyen részt. A legelső feladat a Petrow-munka ellensúlyozására egy oly könyv megírása, amely az esetleges tárgyaláson a cseh igények visszaverésére alkalmas érveken kívül más, használható történeti bizonyítékokat is képes nyújtani, olyanokat, amelyeket a cseh-orosz munkák természetesen elhallgatnak. Ez a munka a tót–magyar nyelvhatár eltolódásainak, változásainak története volna,¹¹ azaz tárgya ugyanaz lenne, mint Petrow könyvéé, csakhogy súlypontja a nyelvhatár északi vonalának és felágazásainak kimutatásán nyuodna, azaz, röviden, a magyar érdekeket tartaná szembe előtt.

Mínt hogy meggyőző hatása egy ilyen munkának csak akkor lehetne, ha a tudományos tekintetben jobban meg van alapozva, mint a cseh, azonnal felmerül az a kérdés, hogy vajon remélhető-e ez. Erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk, mivel a magyar munka elkészítőinek háromszor-négyszer oly gazdag levéltári anyag áll rendelkezésre, mint amelyet Petrow feldolgozott. Mivel pedig népesedés- és nemzetiségtörténeti problémáknál a felhasznált forrásanyag bősége dönti el a vitát, nem is lehet kétséges, hogy a magyar fegyverek erősebbeknek fognak bizonyulni.

Ennek az állításnak az igazolására legyen szabad Petrow eljárását és forrásanyagát röviden, pár szóval jellemezni. Rendelkezésre állottak neki az 1715. és 1720. évi jobbágyösszeírások, a Mária Terézia-kori urbarialis tabellák, valamint a XIX. század második feléből származó statisztikai felvételek. Mínt hogy az összeírások falvankint az akkori jobbágyok neveit tartalmazzák, e jobbágynevek, továbbá a helységnevek szláv vagy magyar formájából, hangzásából állapította meg községről-községre menve, hogy az illető falu lakossága 1715-ben, 1720-ban, Mária Terézia korában és a XIX. század második felében magyar vagy

10 A. Petrow munkájának könyvészeti adataira vö. *Mályusz E.* 1931-es tanulmányának 1. sz. jegyzetét.

11 Vö. 3. sz. jegyzettel.

tót volt-e s azután az összeírások közötti különbségekből vonta le következtetését, hogy helyenként eltótosodás, vagy elmagyarosodás történt-e. Ezzel szemben a magyar munka abban a kedvezőbb helyzetben volna, hogy felölelhette a XVI–XVII. századi forrásokat is, amelyekben, különösen a török okozta vérveszteség előtt, a magyarlakta terület északi határvonala magasabban volt, mint a Petrow által tárgyalt időben. Felhasználhatja és értékesítheti a dikális és decimális összeírásoknak az Országos Levéltárban őrzött óriási tömegét, a kötetek és fasciculusok százait. De nem csak időben mélyítheti ki tárgyát a magyar munka, hanem még a későbbi korból is feldolgozhat Petrow által fel nem használt anyagot, pl. a rendkívül részletes 1828-iki összeírást, amely ugyancsak név szerint sorolja fel minden falu valamennyi lakosát; sőt egyes kritikus vidékeknél az Országos Levéltár Urbaria et Conscriptioes c. gyűjteményét éppen úgy bevonhatja kutatásai körébe, mint a Nemzeti Múzeumban vagy magában az Országos Levéltárban elhelyezett családi levéltárakat, és az ugyancsak országos levéltári táblai perek birtoktörténeti adatait.

Az adattömeg, amely feldolgozható, oly imponáló tehát, hogy a magyar munka fölénye bízást remélhető. Természetes, hogy ily hatalmas munka elkészítését egy ember nem vállalhatja magára. Az anyagi eszközök kimerítése miatt azonban arra sem gondolhatunk, hogy a német példára ennek feladatnak az elvégzésére külön kutatóintézetet lehetne felállítani. Minthogy a tervszerű, céltudatos, azonos alapelveket szem előtt tartó munka mégis feltétele a sikernek, az egyöntetűséget feltétlenül biztosítani kell. A megoldás legalkalmasabb módja volna a munka elvégzését annak a tudományos intézetnek a tisztviselői karára bízni, amely a feldolgozandó forrásanyagok negyötödét őrzi. Az Országos Levéltár tudományos tisztviselőiben mind az előképzettség, mind a hajlam megvan, hogy e nagy nemzeti feladat fontosságának tudatában erejüket felajánlják. Ez a megoldás nem csak egyformán biztosítaná az egyöntetűséget és a munka mielőbbi elkészülését, hanem azzal, hogy a könyv államköltségen az Országos Levéltár kiadványai között jelenne meg, egyszerre a külföldi közvélemény előtt is eloszlatná az aggodalmakat, mintha az így elkészült tanulmány eredményei nem fednék száz százalékig az igazságot.

A munka terjedelmére és a kiadás anyagi feltételeire vonatkozólag a következő előzetes becslés végezhető. Petrow műve 25 nagy nyolcadrét ív lévén, a magyar munka terjedelme ennek hétszeresére tehető. Minthogy az Országos Levéltárnak a feladat elvégzésére alkalmas tisztviselői hivatalos folyóúgyekkel elhalmozva, munkájukat csak a hivatalos órákon túl, azon időben végezhetnék, amikor egyébként saját speciális stúdiumaikkal foglalkoznak, s minthogy a nevezett tisztviselők tiszteletdíj gyanánt mindössze a folyóiratokban közölt tanulmányaik után kapott és szokásos honoráriumot kérik, a munka szellemi részének tiszteletdíja, az ívenkénti 140 pengőt véve alapul, 2000 pengőre tehető. Ehhez járul a körülbelül ugyanakkora nyomdaköltség és a térképmelléletek költsége, amely utóbbi a kivitel minőségétől is függ.

A nemzeti szempontból olyannyira sürgős és fontos munka elkészülte után, úgy hisszük, a magyar történetírás még csak kötelessége egy részének tett eleget. Csak a pillanatnyilag legsürgősebb feladatot oldotta meg. Ha ma még nem is annyira aktuális, nem kevésbé fontos a nyelvhatár tisztázása dél, kelet és nyugat felé, ami újabb nagy és nehéz feladatot jelent. Sőt tovább menve, a nyelvhatárok kérdésének tisztázása után általános történettudományi szempontból éppen nem jelentéktelen kérdések várnak még tisztázásra, amelyek között első helyen áll egész Magyarország, tehát a mai és valamennyi megszállt részének, település- és népesedéstörténete az utolsó négy évszázadban. Ez a munka a nemzet első erejének pontos lemérése volna, időnkinti növekedésének és vérveszteségének megállapítása, mégpedig most már az egész lakosságé s nem csak a nyelvhatáron élő részé.

Ma még mindez hiányzik, pedig e hiányt minden történetíró érzi, még az is, akit a társadalmi jelenségek közül csak az állam életmegnyilvánulásai érdekelnek. Még ez a történet-

író is állandó bizonytalansággal küzd ugyanis, mert pontos adatok hiányában, nem ismerve a talajt, a népet, annak számbeli és nemzetiségi megoszlását, minden egyenletében a keregett ismeretlenen kívül még egy állandóan szereplő x-szel is kell számolnia. S még inkább megbénítja a hiány azoknak a kutatóknak a munkáját, akik gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkoznak.

Ennek a nagy munkának megszervezését Csonka-Magyarország történetírásának kell elvégeznie, mert semmi remény sincs, hogy az elnyomott, elszegényedett erdélyi vagy felvidéki magyarság szűkebb hazájának történetíróit felnevelhetné. A csonka országnak e tekintetben magára kell vállalnia a megszállott területek kulturális terhét is.

Nem valami német intézménynek a meghonosítása volna a cél eléréséhez a legalkalmasabb és legtermészetesebb mód, hanem egy specifikus magyar intézmény kifejlesztésére van szükség. Az alap az a munkaközösség lehetne, amely az Országos Levéltár égisze alatt megjelenő tót-magyar nyelvhatáros munkát elkészíti.¹² Ebbe kellene lassan, fokozatosan olyan fiatal tanárokat vagy tudományos tisztviselőket bevonni, akik a külföldi collegiumokból és történeti intézetekből hazatérve, megszerezték már a szükséges módszertani alapismereteket, az Országos Levéltár tisztviselőivel karöltve dolgozva pedig beletanulnak a magyar munkába is. A már végzett és állásban levők között is nem egy van, akiről tudjuk, hogy alkalmas vezetés alatt kifogástalan eredményt tudna felmutatni, ha hajlamának is megfelelő feladattal bízta meg. Alkalmas, sőt elsőrangú munkaerőben ma már nincs hiány, a közös munka pedig az eltespedés, ellanyhulás ellen is jó orvosszer volna.

Ha ily módon a speciális munkára is alkalmas emberek együtt vannak, akik tehát nem külön napidíjakért vagy anyagi előnyökért dolgoznak, hanem az anyaggyűjtést is azért végzik, hogy az ennek alapján elkészült önálló tanulmányaikat saját nevük alatt megjelentetve, maguknak tudós nevet szerezzenek, ha tehát már ilyen stádiumba jutott a dolog, a külsőleg laza munkaközösség ekkor magától fog szilárdabb alakot, erősebb, kiépítettebb szervezetet nyerni. Ez a szervezet egy Magyar Történeti Intézet lehetne. Megteremtéséhez a német minták nem alkalmas példák. Bármily irigylésre méltó is a stuttgarti vagy berlini intézet, soha nem remélhetjük, hogy anyagilag gyenge társadalmunk ily hatalmas építményt egyedül hordozhat. De ugyanígy hiába áll előttünk a marburgi egyetem kutatóintézetének példája is; a magyar államot szintén kímélnünk kell újabb megterheléstől. A társadalomnak és az államnak együttesen kell felvállalnia a Magyar Történeti Intézet fenntartásának költségeit. Szerencsére, a terhek nem súlyosak.

Az állam hozzájárulását abban látnók, hogy a Történeti Intézetnek helyet adna az Országos Levéltár palotájában és ezzel fedezné a szerény dologi kiadásokat, a társadalmi támogatást pedig a Társadalmi Egyesületek Szövetsége, a Revíziós Liga és a különböző, megyénként szervezett egyesületek, mint a zólyomi vagy szepesi egyesület, Hargitaváralja jelképes székelői község stb. nyújtanák. Nem kétséges ugyanis, hogy ezek az egyesületek, amelyeknek tagjai között közéletünk legtekintélyesebb férfiai, az intelligencia színe-javát találjuk, valóban hathatósan támogatnák a Magyar Történeti Intézetet azáltal, hogy kiadványainak hűségese vásárlói és olvasói lennének, hiszen azokban szűkebb, bár elvesztett hazájuknak múltjával ismerkednek meg.

¹² Mint a bevezetőben említettem, *Mályusz E.* 1932-ben, kormánytámogatással kezdi meg munkatársaiával az Országos Levéltárban a felvidéki településtörténeti munkálatokat. Ebből nőtt ki a Magyarság és Nemzetiség c. sorozat. Ennek első kötete, *Szabó István* Ugocsa megye c. monográfiája. 1937-ben jelent meg. Minderről *Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. Sajtó alá rend., a jegyzeteket készítette: Soós István. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 13.) 10–11., ill. 16–17., valamint *Erős V.*: A Hóman–Mályusz ügy i. m.

Bár a hasonló német kutatóintézetek nem levéltárak mellett állanak fenn és így a magyar intézmény külön típust jelképezne, a Magyar Történeti Intézet, úgy hisszük, ezzel kapcsolatban sokkal inkább meg volna alapozva, mintha valamelyik egyetemen, akár a Budapestin, állíthatnák is fel. Itt ugyanis, asszisztensek hiányában, új állásokat kellene szervezni, mert az intézet tulajdonképpeni munkája korántsem lesz olyan, hogy azt a professzorok végezhették. Ezzel szemben az Országos Levéltár tisztviselői karában nem csak a munkaeurók állanak rendelkezésre, és ezzel az adminisztrációs állások megszervezése feleslegessé válik, hanem az a levéltári forrásanyag is kéznél van, amit az egyetemre állandóan ki nem kölcsönözhetvén, az ottani intézet tagjai csak úgy tudnának felhasználni, ha naphosszat az Országos Levéltár kutatótermében ülnek. A javasolt megoldás végül azzal az előnnyel is járna, hogy külön kézikönyvtár felállításáról sem kellene gondoskodni, mert az Országos Levéltár könyvtárában a szükséges segédkönyvek megtalálhatók.

Ha ez a Történeti Intézet összegyűjtötte, sőt különböző kiadványokban feldolgozta már négy évszázad népesedés- és nemzetiséggtörténetét s ezzel minimális anyagi áldozatokkal a múltat vonatkoztatva elvégezte azt a munkát is, amelyet a jelenben az Országos Statisztikai Hivatal óriási létszámú tisztviselői karral és jelentős pénzüsségeket emésztve végez, kezébe veheti a helyi, községi és városi monográfiák elkészítésének, röviden az egész, ma még hiányzó komoly, tudományos helytörténetírás megszervezését.

Közismert, minden szakember által érzett és számtalanszor felpanaszolt jelenség, hogy amíg nagy összefoglaló vagy államtörténeti monográfiák tekintetében történetírásunk bátran felveheti a versenyt a nyugat-európai nemzetekkel, addig helytörténetírásunk még ma is oly visszamaradt fokon vesztegel, amely valósággal szégyenünk immár. Ma a helytörténeti monográfiákat vagy üzleties vállalkozók tákolják össze vagy jó szándékú, de tanulatlan dilettánsok írják. A szakember, ha ilyen monográfiát fellepoz, elszörnyed a benne összehalmozott bárgyúságokon vagy legjobb esetben elcsépelt közhelyeken. De azonnal el is szomorodik, amikor látja, hogy mennyi jó szándékú energia vész kárba, csak azért, mert senki sincs, aki felvilágosítaná a helytörténetírás önként jelentkező munkásait, hogy mit és hogyan is kellene tenniük. Ne is beszéljünk ezek után az anyagi veszteségről, hogy a községek és vármegyék gyatra munkákra pazarolják pénzüket, hanem elégedjünk meg az ilyen gyermekes irodalom morális hatásának kiemelésével. A gyanútlan érdeklődő, aki okulás kedvéért kezdi olvasni lakóhelyének monográfiáját, rövidesen beleun abba az áldatlan fáradságba, hogy oly betűtengeren vágja át magát, amelyből semmit sem tanul. Száraz, egymással össze nem függő adatokat, összedobált cédulák tartalmát találja csak és nem feleletet oly kérdésekre, amelyek a múltból elsősorban érdeklik. Ennek azután az az első eredménye, hogy előbb vagy utóbb lecsapja az ilyen könyvet, azzal az eltökéléssel, hogy soha többet nem vesz kezébe történelmi monográfiát – és ezt nem is csodáljuk, mert még a legedzettebb szakember is csak kényszerből tudja olvasni – a végső eredmény pedig az, hogy ily módon intelligenciánknak a szó nemes értelmében vett történeti műveltsége egyáltalán nincsen.

Ez az elmaradottságunk, az a végzet, hogy történetírásunk egyik ága ma azon a ponton van, ahol pl. a német és francia nyolc évtizeddel ezelőtt volt, sokkal veszterhesebb, mint első percben gondolnók. Itt ugyanis nem csak egy elvont tudományág stagnálásáról van szó, mely egy nemzet ezeroldalú életében, más fontosabbak mellett, végre is elhanyagolható tényező lehetne. Helytörténeti irodalmunk értéktelenségének az a következménye, hogy a múlt megismerésére nem ébreszti fel a kedvet, a netán meglevőt pedig nem fokozza, sőt ellenkezőleg elsorvasztja, ezáltal pedig megakadályozza, hogy a magyar középosztály műveltsége elnyerje azt a történeti árnyalatát, amely más, nyugati népeket fantasztikus lázalmok kergetéséről vagy bolsevik kalandoktól egyaránt visszatartott. Szűkebb, tudományfejlődési vonatkozásaiban és kihatásaiban pedig az a következménye, hogy elzárja a magasabb célú

történetírás elől azt a bő forrást, amely a részlettanulmányok napfényrehozásával nyugaton egyrészt magas fokra emelte a társadalom- és gazdaságtörténet stúdiumát, másrészt pedig nagy értékű anyagot nyújtott az államtörténet felépítéséhez.

A francia és német történetírás egész szervezete igazolja, hogy ezek az állítások nem messzemenő gondolatkonstrukciók vagy logikátlan óhajok és elképzelések. Ott már megvan, régóta él az a munkaszervezet, amelynek fennállása és eredményes működése napról-napra igazolja az említett összefüggéseket.

A helytörténeti kutatás irányítása és ily munkák kiadása Németországban különböző, rendszerint sok évtizedes múltra visszatekintő történeti és régészeti társulatok kezében van, amelyeket szétszórva a nagy birodalom valamennyi városában megtalálhatunk. Ezek a társadalmi alakulatok, amelyek saját erejükből élnek, következetes, előre kidolgozott terv szerint jelentetik meg a kiadványok hosszú sorozatát. Van olyan társulat, amely egyszerre négy-öt nagy, hosszú évekre tervezett kiadványsorozat folytatólagos megjelenéséről gondoskodik, mint pl. a Verein für Geschichte Schlesiens vagy a Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde. A németeknek e munkaszervezet hathatós voltáról vallott meggyőződésük oly erős, hogy a világháború után az elvesztett Elzász-Lotharingia múltjának további feltárására a birodalomban alakult a Frankfurt (a. M.)-i egyetem mellett a Wissenschaftliches Institut der Elsass-Lothringer im Reich, a lengyel impérium alá jutott területek történetének művelésére pedig a Charlottenburgban megalapított Historische Gesellschaft für Posen. A társulatok egymással élénk összeköttetést tartva fenn gondoskodnak a maguk pontosan elhatárolt területeik múltjának műveléséről, kapcsolataik fenntartására pedig az évenkénti rendszeres kongresszusokon kívül egy külön összefoglaló egyesületet is alapítottak, a Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, amely egy immár 77 éves folyóiratot ad ki (Korrespondenzblatt), főleg metodikai, általános vonatkozású tartalommal. Az egyesületekben tevékenykedő tudósgárdának, a gimnáziumi Oberlehrerek, kisvárosi könyvtárnokok és kerületi levéltárnokok tudományos kiképzéséről a világháború óta az egyetemek egyre intenzívebben gondoskodnak; nem csak a történeti szemináriumok nyújtanak ma már módot az általános, minden történetkutatásra érvényes elvek elsajátítására, hanem több egyetemen újonnan felállított vagy átszervezett külön intézetek is, így a lipcei Seminar für Landesgeschichte und Siedlungskunde vagy a bonni Institut für Geschichtliche Landeskunde des Rheinlands a speciális helytörténetírára nevelnek.

Ez az életből kisarjadt kettős szervezet, amely egyszerre pontosan gondoskodik mind a munkaerő kiképzéséről, mind pedig a munkaterület felosztásáról és a nagyközönség történeti műveltségének fejlesztéséről, valóban bámulatra méltó tudományos eredményeket hozott napfényre. A társulatok kiadásában megjelent munkák vetették ugyanis meg az egyes részletek pontos, elmélyedő feldolgozásával a modern gazdaság- és társadalomtörténet alapjait és tették lehetővé egy Below vagy Dopsch nagy, szintetikus műveinek elkészülését. E világszerte ismert nevű historikusok maguk tettek hitet ez ok- és okozati összefüggésről, amikor kéretlenül elismerték, hogy a helyi társulatok előkészítő munkáinak megjelenése nélkül nem juthattak volna oly nagy eredményekre. Dopsch a Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklungját a német helytörténeti társulatoknak ajánlotta,¹³ Below nyilatkozatát pedig I.¹⁴

Általános nemzeti érdek, azaz intelligenciánk történeti műveltségének kifejlesztése és speciálisabb tudományfejlődési szempont, azaz a gazdaság- és társadalomtörténet virágzásá-

13 Vö. *Alfons Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. I-II.* Wien, 1923–1924.

14 A kézirat itt hiányos.

nak lehetővé tétele is követeli, hogy a németeknél évtizedek óta oly nagyszerűen bevált szervezet mintájára mi is hasonlót teremtsünk a helytörténetírás fellendítésére.¹⁵ Természetesen nem oly grandiózusat, nem is *aránylag* kisebbet, hiszen még ennek megfelelő igényekre is előbb nevelni kell az embereket, hanem a mi szegényes, elmaradott viszonyainkba beleillőt.

Trianon előtt nálunk is voltak vidéki történeti társulatok, amelyekre lehetett volna építeni, a megszállással azonban vagy megszűnt minden összeköttetés lehetősége ezekkel, mint a Szepes megyeivel vagy az erdélyi szászok Verein für siebenbürgische Landeskundéjával,¹⁶ vagy maguk a jobb sorsra méltó társulatok is kimúltak, mint pl. a Hunyad megyei és a temesvári. A mai csonka országban jobbára irodalmi társulatok vannak, amelyekben a szépírók és poéták mellett háttérbe szorul az az egy-két történelemtanár, akiben megvolna a munkára a jó szándék. De bármennyire szegényesek is ezek a társulatok, mégsem marad más hátra, mint összefogni őket. Egy Gesamtverein felállítása vagy akár a Magyar Történeti Intézetnek ily irányban való kiépítése is teljesen felesleges volna, mert egyelőre nemigen volnának emberek, akiket érdemes volna kongresszusokra összehívni. Egyelőre a legfontosabb a helytörténelem kutatóinak kiképzése. Egyetemi oktatásunk mai szervezete mellett a hallgatókra nem helyezhetünk újabb terhet és így bele kell nyugodnunk, hogy az egyetemektől nem várhatjuk, hogy a tanárképzésen és az általános történeti ismeretek, valamint a történeti módszertan gyakorlati szabályainak közvetítésén kívül még a helytörténeti kutatás speciális művelésére is felvértezik a hallgatókat. A büszke német egyetemi kutatóintézetek helyett ezt a munkát a szerény Magyar Történeti Intézetnek kellene elvégeznie. Ez nevelné kutatás és feldolgozás közben azokat a fiatal történészeket, akikben megvan a hajlam a helytörténelem művelésére, nemkülönben azokat az idősebb vidéki levéltárnokokat és tanárokat is, akik érezve elmaradottságukat, önként óhajtanak majd részt venni – tanulás céljából – az intézeti munkában és fogják kérni a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, hogy a nyári vakációban, a tihanyi biológiai intézetbe beosztott tanárok példájára, adjon nekik módot és lehetőséget a tanulásra.

A Magyar Történeti Intézet tehát a történettudomány külsőleges közigazgatása helyett oly embereket nevelne, akik végre tudnák, hogy mit kell tenniük a vidéki társulatokban s tudnák befolyásolni és rábeszélni e társulatok vezetőségét a szükséges lépések megtételére, aminek az volna a következménye, hogy miután a mai sajnálatos stagnálásnak nem a történelem iránti általános ellenszenv az oka, hiszen ily ellenszenv esetén az üzletes vállalkozások is csődbe jutnának – megindítanák társadalmi téren a munkát.

Az a munka, amelynek végzése közben a Magyar Történeti Intézet tagjai megismerkednek a helytörténetírás módszerével, a népesedés- és nemzetiséggtörténet négy évszázados életének feldolgozása után, illetőleg már azzal párhuzamosan is az ún. dűlőnevek összegyűjtése és a helyi monográfiáknak ezek segítségével való elkészítése.

Ennek az első pillanatra jelentéktelen, sőt talán feleslegesnek tetsző munka fontosságának érzékeltetésére állítsunk szembe egy mai és egy jövőben készülő falutörténeti monog-

15 *Mályusz E.* a helytörténet művelését már a húszas évek első felében is sürgetette, s a későbbiekben ezt tekintette a népiségtörténeti kutatások alapjának. Vö. *A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 1924.* 538–566.; *A népiség története i. m.; Három folyóirat. Századok 1934.* 45–65.; *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első tanulmányi összejövetelén tartott előadás. Kecskemét, 1936.* 31.

16 *A Verein für siebenbürgische Landeskundéról vö. Harald Zimmermann: Bemerkungen zur Geschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Vortrag anlässlich der 2. Hauptversammlung des Arbeitskreises für siebenbürgische Landeskunde in Ansbach am 5. Januar 1964. In: Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. von Paul Philippi. Köln–Graz, 1967. (Siebenbürgisches Archiv III. 6.) 24–55.*

ráfiát. A mai feldolgozás – tucatszámra idézhetnénk címeiket – elmondja részletesen a helység határában végbement történeti eseményeket, tehát Mohácsnál az 1526-i és 1687-i csatákat, Mezőkeresztesnél az 1596-i küzdelmet, felsorolja a helységnek az oklevelekből megállapítható tulajdonosait, az adásvételeket, zálogosításokat, miközben hasonlíthatatlanul több szó esik a földesúri családról, mint a faluról, azután pedig oly statisztikai jellegű adatokat, amelyek esetleg könnyű munkával fellelhetők az illető helység lakosságára vonatkozólag. Az ilyen monográfia tehát valójában sok mindenről beszél, a lényegről, a helység igazi történetéről azonban nem.¹⁷

Ezzel szemben az új monográfia írója a következőleg fog gondolkodni. A mai falu hosszú történeti fejlődés eredménye. Képét, amint az ma az idegen elé tűnik, a természeti és földrajzi adottságokon kívül az emberi kéz formálta ki, története tehát annak a munkának az előadása, amellyel a lakosság mai lakóhelyét megteremtette. Erről a hosszú, zajtalan, sok esetben évszázados munkáról – legtöbbször községünk múltja tudvalevőleg a Hunyadi-, sőt Árpád-korba nyúlik vissza – közvetlen írott emlékek oly gyér számban maradtak fenn, hogy azok alapján nem lehet azt rekonstruálni. Van azonban a falu növekedésének olyan illusztráló anyaga, amelyet részint a föld mai felszíne, részint a nép ajka őrzött meg. Az első a házak, utcák, telkek, földek elhelyezkedése, amint a kataszteri térképek is feltüntetik őket, a másik pedig a falu határán belül fekvő földrajzi és emberi kéz által teremtett objektumok – hegyek, folyók, malmok, szántóföldek, ... stb. – nevei, az ún. dűlőnevek. Amint ugyanis egy román ház külső alakja és felépítési módja különbözik egy német háztól, ugyanúgy a települési formából, a szántók, rétek és belsőségek egymás mellé helyezkedéséből is következtetést lehet vonni a falu első lakóinak eredetére, azaz oly kérdést lehet eldönteni, amelyre hiába várnánk feleletet az írott forrásokból. Az erdélyi szászok történetírói pl. ily módon igyekeznek tisztázni, hogy Nyugat-Európa mely részéből vándoroltak be ősökük. Az eredet kérdésén kívül a gyakorlott szemű kutató a földparcellák alakjából és a határok vonalaiból még azt is meg tudja állapítani, hogy az első telepések által megszállott részből, mint központi magból kiindulva, milyen irányban haladva és hogyan tolt ki a lakosság, számának növekedésével, faluja határait, milyen újabb és újabb területeket tett művelhetővé. Ezt a fejlődést még jobban felismeri a dűlőnevekből. Az újabb és újabb területrészeknek a lakosság ugyanis neveket adott s ezek a nevek az említett munkára jellemzők. Ha pl. ma egy szántóföldnek ortvány a neve, azonnal tudjuk, hogy annak helyén valaha erdő állott, amelyet a lakosoknak tehát előbb ki kellett irtani. De a nevek éppen így jellemzők a lakosság nemzetiségére is. Pl. ha egy mai tiszta tót faluban oly dűlőneveket hallunk, amelyek eltörtült formái alatt magyar elnevezések rejtőznek, akkor azonnal sejtjük, hogy itt az eredeti magyar lakosság közé később telepedtek meg tótok. (A dűlőnevek ily módon való felhasználásának és értékesítésének módjára tanulságos és szemléltető példa A. Meiche füzete: *Das Flurbild von Leibnitz in der Sächsischen Schweiz. Ein Beispiel historischer Flurnamenforschung*, amely a R. Kötzschke lipcsei egyetemi tanár szerkesztésében megjelenő *Obersächsische Heimatstudien* 3. füzete gyanánt jelent meg.)¹⁸

A modern községtörténet írója ezeket a forrásokat szövegezteti meg, ezekből állapítja meg a falu növekedésének vagy pusztulásának főbb vonalait és erre a gerincre fogja ráhelyezni az oklevelekben, perekben, összeírásokban és urbáriumokban rejlő népesedés- és gazdaságtörténeti adatokat.

17 E gondolatokat fejti ki *Mályusz E.* a húszas évek végén készült recenzióiban is. Vö. Milyen történelemre tanítanak hírlapjaink? *Magyar Szemle* 1929. 19. sz. 267–270.; Falutörténet. *Magyar Szemle* 1929. 22. sz. 174–179.; Monográfiaírás parancsszóra. *Magyar Szemle* 1929. 26. sz. 179–182.

18 Minderről vö. *Mályusz E.* 1931-es tanulmányának 13. sz. jegyzetét.

Ez a kis vázlat is mutatja, hogy mily nagy jelentőségű történeti forrásanyag rejlik a dűlőnevekben. Ha biztosra lehetne vennünk, hogy Csonka-Magyarország néhány ezer községe mindegyikének akada képzett történétírója, s ha megnyugodhatnánk, hogy Nagy-Magyarország többi sok ezer faluja múltjának is akad hasonló feldolgozója, akik egy-egy adatért sorra átbúvárolják a nagy és kis levéltárakat, akkor azt mondhatnók, hogy a Magyar Történeti Intézet megelégedhetne a tanácsadással. Minthogy azonban semmi remény sincs erre, arra pedig a legkevésbé számíthatunk, hogy a megszállott területek múltjának emlékei rendszeresen összegyűjtetnek, magának az anyaggyűjtésnek központilag, az Intézet kereteibe illesztve kell folynia, ami az energiakímélés szempontjából is szükséges és fontos volna. Ha ugyanis minden falu történetét más és más ember írná meg, az Országos Levéltár nagy anyagát ugyanannyiszor kellene újból és újból átbúvárolni.

A dűlőnevek összegyűjtése a következő módon menne végbe. A német mintára (1. mellékelve!)¹⁹ a Történeti Intézet kis, néhány lapos pontos tanácsadót nyomtatna ki, amelyben utasítást adna, hogyan kell feljegyezni egy-egy falu dűlőneveit lajstromba és a falu kataszteri térképébe. Ennek az utasításnak a nyomán papok, tanítók, tehát nem szakemberek, jegyeznék fel falujok népnyelvi emlékeit. Fontos ugyanis, hogy a gyűjtést a helyi körülményekkel teljes mértékben ismerős emberek végezzék. Ahol némi írott, levéltári anyag van, annak adatai is feljegyezhetők. Ezeket az összeírásokat és térképeket, amelyek elkészítését tehát egyesek vállalkozó kedve teszi lehetővé, a Magyar Történeti Intézet megyék szerint rendezve kezelné és itt hozzájuk csatolná az Országos Levéltár és a Nemzeti Múzeum levéltárának kéziratos anyagából (urbáriumok, perek, összeírások, kéziratos térképek stb. stb.) kiírt forrshelyeket vagy – nagy terjedelem esetén – utaló jegyzeteket, aminek az volna a következménye, hogy e kéziratos források nevei végre pontosan helyükhöz rögzíttetnének, azaz a dűlőnevek megkapnák történeti háttérüket, az adatok pedig szemléltetőkké válnának.

Az ugyan nem remélhető, hogy ily módon minden község minden történeti adata együtt lesz, mert a vidéki, megyei és családi levéltárak adatai természetesen nem kerülhetnek be ezekbe a kartotékokba, a gyűjtésből és rendezésből azonban több, nagy jelentőségű haszon származna.

A legfontosabb, hogy a nép ajkán ma még élő emlékek feljegyeztetnek. A gyűjtéssel, sajnos, máris elkéstünk. Tulajdonképpen a tagosítás után közvetlenül kellett volna végbemennie, mert a tagosítások, a falu képét e forradalmi módon legelső alkalommal megváltoztató esemény következtében már sok név veszendőbe ment. De még mindég jobb azonnal munkához látni, mint tovább várni, amíg a földbirtokreform és egyéb változások folytán e nevek tovább fogynak, ill. egyes objektumok nevei jelenlegi új birtokosaik után Deutsch-, Grün- stb. majorokká változnak. Nyelvtörténeti szempontból elsőrendű fontosságú, pusztuló anyag megmentéséről van tehát szó.

A másik előny az volna, hogy az egyes községek monográfusai valamelyes forrásanyagot találnának együtt, amelynek segítségével, valamint a Történeti Intézet útbaigazításainak megfelelően gyűjthetnék össze a többi anyagot, a vármegyei és családi levéltárak adatait, dolgozhatnak fel az anyakönyveket s így elkészíthetnék falujok valódi történetét, amely már alkalmas a történeti érzék fejlesztésére. Az így készült kis monográfiák ugyanis minden érdeklődő figyelmét lebilincselnék, a szívós, kitartó munka himnuszai lennének, mert a névtelenek és senkik egymás után sírba hulló generációinak életét elevenítenék fel és így mindenki előtt szemléltetően tárják fel, mily véres verejték árán lehetett csak a mait is megteremteni s következőleg mennyire kell azt védeni, féltetni, a szebb és jobb otthonért pe-

19 *Mályusz E.* feljegyzésében a melléklet nem található meg. Feltehetően azonban 1931-es tanulmányának 14. sz. jegyzetében említett német útmutatóról van szó.

dig mennyit kell még tovább küzdeni. Azt hiszem, csak ily módon lehet elérni, hogy az egyszerű emberben megérlelődjék az a belátás, hogy a materiális, primitív értékeken kívül más becslésre méltó szellemi érték is van s hogy így lelkileg közelebb jusson ahhoz az állapothoz, amely a múlt fontosságának felismeréséhez, megértéséhez és a tanulságok levonásához feltétlenül szükséges.

Tudományfejlődési szempontból szintén nagy jelentőségű volna a dűlőnevek összegyűjtése és a Magyar Történelmi Intézetben ezzel kapcsolatosan folyó munka. Az aprólékos adatok összeszedése és rendszerezése ugyanis lehetővé teszi gazdaságtörténeli, főleg agrártörténeli tanulmányok, valamint logikusan átgondolt megyei monográfiák elkészítését. A legjobb és legerjedelmesebb megyetörténetek szerzői sem tudtak ugyanis az újkori nagy anyaggal megbirkózni, éppen a források szokatlan bősége miatt. Ezért egy összefoglaló részben szóltak a megye általános történetéről, ismét csatákról és inszurrekciókról meg főispáni iktatásokról, esetleg a vármegyei közigazgatási szervezet fejlődéséről, a munka többi kötetében pedig lexikonszerűen egymás mellé állították az abc sorrendben tárgyalt falvakra vonatkozó adatokat. Ezeket az adatokat azonban nem bírták egységes képbe összefoglalni, nem tudták a megye gazdaság- és társadalomtörténetét megírni, mert az ezernyi adat, nem illesztve be egy-egy község genetikai történetébe, szétszórt töredék maradt, amelyek nem vonzották, hanem taszították egymást. A térképekkel és dűlőnevekkel beszédesebbé tett levéltári adatok azonban a történetkutatót rá fogják vezetni, hogy a megyén belül előbb keresse ki azokat a kisebb-nagyobb gazdasági egységeket, pl. uradalmakat vagy földrajzi tényezőket, pl. völgyeket, fennsíkokat, amelyek története egy-egy összefogó, kerek egészet tesz ki. Minthogy 15–20, sőt még több község élete olvad fel egy-egy ilyen kis egységben, a monográfiáiról, mihelyt megyéjét szétbontja e természetes alkotóelemekre s azt ezek szerint tárgyalja, egyre inkább megtanulja a tulajdonképpeni összefüggő társadalmi és gazdasági erők jelentőségét értékelni.²⁰

Bizonyos, hogy ilyen eljárással 3-4 év alatt nem fog elkészülni egy-egy megye 5-6 kötetes monográfiája, mint a millennium idejében, sőt valószínű, hogy egy ember csak élete főműve gyanánt léphet majd ki egy megye modern szempontú történetével. Sőt az is bizonyos, hogy egy megye történetén, okos munkabeosztással, többen is fognak dolgozni. Az egyik megírja, pl. valamelyik uradalom agrártörténetét, a másik egy folyóvölgy településtörténetét, a harmadik kutatni fogja, hogy a megyében fekvő szabad királyi város termelő és fogyasztó piacával milyen szerepet játszott a környező falvak gazdasági életében, a negyedik vizsgálni fogja egy-egy kis köznemesi sziget életét, hogy a közigazgatás- és társadalomtörténeti problémákról ne is szóljunk, s így megíródnak majd azok a részlettanulmányok, amelyek hiányát történetírásunk ma oly fájoan érzi. Ezek a gazdaság- és társadalomtörténeli tanulmányok ugyanis már nem csak az illető vidék múltját ismertetik meg, hanem az egész magyarság történetével foglalkozó historikusok munkáját is szerfelett megkönnyítik. Ma ugyanis a történetíró hiába keresi, milyen volt egyetlen nagybirtok szervezete, termelési módja, megmunkálása, hozadéka, akár a XVI., akár a XVII. sz-ban;²¹ nem kap feleletet arra sem, hogy egy város gazdasági hatásának sugara milyen messzire terjedt és éppen így nem tudja, hogy a megyék politikai állásfoglalásában – ami végre is az országgyűléseken mint a nemzet közvéleménye jelentkezett – milyen hatóerők játszottak időnkint közre. Ma a ma-

20 Mint e sorokból kiderül, *Mályusz E.* megyetörténeli monográfiáinak újdonsága – tervezete szerint –, hogy a politikai keretek helyett a történetileg szervesen létrejött egységek – uradalmak, földrajzi tényezők – alkotnák a megyetörténeli szintézisek alapját. Később erre a művelődési körzet fogalmát ajánlja. Vö. Három folyóirat, i. m.

21 *Mályusznak* e felvetését Domanovszky Sándor 1930-ban indított Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozata valósította meg. Erről vö. *S. B. Vardy*: i. m. 267.

gyar történetíró nem tudja egyenkint megírni ezeket a monográfiákat, mert érzi, tudja, hogy neki az egész nemzet múltjával kell foglalkoznia s tisztában van azzal is, hogy feladatát jól csak akkor oldhatná meg, ha az illető vidéket töviről-hegyire ismeri. Ezért van szükség alaposan képzett, kifogástalan ítélőképességű részletkutatókra, akik központi irányítás mellett megírhatják a társadalom- és gazdaságtörténeti részletmunkákat, amelyek egyszersmind az illető megyék monográfiájának is fejezetei.

Így fog virágzó gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmunk is keletkezni s még csak nem is vitás, hogy e könyvek és tanulmányok megjelenése akadályokba nem fog ütközni. A Csanád-vármegyei Könyvtár 15 füzete, a miskolci Történeti és Régészeti Közlemények mutatják ugyanis, ha személyes tapasztalatokból nem is tudnók, hogy mindenütt megvan a megyékben és városokban a kedv, a hajlam, hogy a múltjukkal foglalkozó alapos tanulmányokat közkinccsé tegyék. Nem panaszkodhatunk a megyék és városok áldozatkészségének hiányáról, inkább magunknak kell restelkednünk, hogy senkit sem küldhetünk hozzájuk kész és kiadásra méltó művekkel. Jelenleg egyik oldalon tehát az egyetemet végzett és alkotásvágytól égő historikusok, a másikon a kiadást szívesen vállaló és virágzó helytörténeti irodalom eltartására képes megyék és városok, az olvasóközönség állanak, minden remény nélkül, hogy maguktól egymásra találhatnak. A Magyar Történeti Intézetre tudományfejlődési szempontból is szinte magasztos hivatás vár tehát, hogy a szakadékot áthidalja. Nem kétséges, hogy az elmondott módon ez sikerülni is fog.

Ha a Történeti Intézet munkája már eddig haladt, feltétlenül szükség lesz egy olyan orgánusra, folyóíratra, amellyel közvetlenül érintkezhet a helytörténet művelőivel. Ez a folyóirat a megszállt területekre vonatkozó, általánosabb érdekű település-, gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányokat, továbbá metodikai megbeszéléseket, cikkeket közölne, azonkívül mint szigorú kritikus bírálná meg a megjelent ilyen tárgyú könyveket. Nem csak azért van szükség ily független folyóíratra, hogy a vadhajtasokat lenyesegetse, az értékes munkákra pedig a figyelmet felhívja, hanem azért is, hogy a külföldi gazdag irodalmat szemmel kísérrje, arról értesítse munkatársait és az érdeklődőket, miután a vidéken élő levéltárnokoktól és tanároktól a nyugat-európai irodalom közvetlen ismerete nem követelhető meg. Minthogy a folyóirat általánosan érzett hiányt pótolna, megindítása és fenntartása nem kerülne állami pénzbe. A Magyar Tudományos Akadémia már hosszabb idő óta tervezi az 190-ban²² megszűnt Gazdaságtörténeti Szemle²³ felújítását, ami annak jele, hogy a hiány valóban érezhető. Azt reméljük, hogy az Akadémia a folyóirat kiadására szánt összeget mint szubvenciót a Magyar Történeti Intézetnek át fogja adni a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Szemle kiadására.

Négy-öt évtizedes munka körvonalait vontuk meg fentebb, mégpedig csak nagyjából, mert nem szóltunk sem egy történeti helységnévtár, sem egy nagy történeti térkép kiadásának részleteiről; egy emberöltőnél hosszabb időre látjuk a Történeti Intézetet ellátva. Sietnünk kell, mert már eddig is elkéstünk, s mert számítanunk kell, hogy a tudomány fejlődésével egyre újabb és újabb megoldandó problémák fognak felmerülni, melyekről ma még sejtelmünk sincs, de amelyek elől nem térhetünk ki. A jövő nehézségeitől nem tartunk; ha életerős lesz az Intézet, az újabb feladatokkal meg fog birkózni. Nehezebb feladatnak látszik az elmulasztott három évtized, főleg a Trianon óta eltelt tíz év hiányainak pótlása. A dűlőnévkutatás és -gyűjtés a XX. sz. első éveitől kezdve hatalmas irodalmat teremtett Németországban, a Flurnamenforschunggal ott mindenki ismerős. Olyan hatalmas irányzat ez,

22 A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle c. folyóirat 1906-ban szűnt meg; vö. *Izsépy Edit*: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok 1969. 1077–1103.

23 Helyesen: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.

mint valamikor, a romantika korában, az irodalmi nyelvkincs összegyűjtése volt. Csodálatos módon, akkor, száz év előtt, a magyarság megértette a Grimm-testvérek törekvését és a Magyar Tudós Társaság hamarosan bekapcsolódva az új szellemi mozgalomba, rövidesen megindította Czuczor–Fogarassy nagy szótárát, hogy azt több nyelvtörténeti és etimológiai szótár kövesse s még ma is több középiskolai tanár cédulázza a Nagyszótár számára, minden egyéb hivatalos teendő végzése alól felmentve, a nyomtatott könyvek anyagát. A XX. század elején, bármily fájó is ezt leírni, a Flurnamenforschung már nem talált ilyen visszhangra. A hullám megállt Dévénynél s a helytörténetírás nem fejlődött ki, a gazdaság- és társadalomtörténeti részletkutatás nem gyökerezett meg. Pedig nem térhetünk ki kötelességünk elől, hiszen ezernyi érdekünk követeli, hogy a jót, amit Nyugaton látunk, mi magunk is meghonosítsuk, speciális viszonyainkhoz alkalmazva. Kettőzött erővel kell tehát pótolnunk mulasztásunkat, hogy hamarább érjük el a nyugat-európai színvonalat, mint szomszédaink. Félő ugyanis, hogy a románok, látva az erdélyi szászok körében folyó dűlőnévkutatás és helytörténetírás jelentőségét, figyelmesek lesznek reá s szász közvetítéssel elsajátítva a modern módszertan utasításait, kifogástalan rendszerességgel elvégzik majd a maguk politikai céljainak megfelelően a mi munkánkat s ezzel a történetírás terén is fölübék kerekednek.

MEMORANDUM BY ELEMÉR MÁLYUSZ ON THE ESTABLISHMENT OF
A HUNGARIAN HISTORICAL INSTITUTE
(Published by Vilmos Erős)

The above document is a memorandum written by Elemér Mályusz probably in 1931, in which he proposes the establishment of a Hungarian Historical Institute. Mályusz prepared several studies at this time, outlining the ethnic-historical research programs that he was later to realise. In this memorandum, Mályusz expresses his ideas in connection with the program once more. Interestingly, he considers the revitalisation of local historical research to be a key element. He also expects all this to lead to the flourishing development of economic and social history. The main revelation of the document is, however, Mályusz's proposal concerning the establishment of a Hungarian Historical Institute charged with the coordination of ethnic-historical research. Such an institute was, however, to be established only in 1941 with the foundation of the Teleki Institute – under the directorship not of Mályusz but of József Deér.